

Normkritik

Vad är normkritik? Den frågan hittar du svar på i denna dokumentation som tagits fram i samband med en föreläsning med Berit Larsson, fil. dr. i genusvetenskap vid Göteborgs universitet, under konferensen Jämställdhet 2.0 den 6 november 2014.

Med ett normkritiskt förhållningssätt granskas normer och normalitetsbegrepp och inte det som är normbrytande. Men för att kunna tala om en kritik av normer och normalitet är det viktigt att först säga något allmänt om normer och deras förhållande till begrepp som makt och rättvisa. Därför tar detta material avstamp där för att sedan gå vidare och försöka besvara frågan: vad är normkritik?

Varför ska vi tala om normkritik?

I Sverige finns jämställdhetsmål och diskrimineringslagstiftning. Sedan 20 år tillbaka har vi även en framgångsrik jämställdhetsintegrering. Parallellt med det arbetet pågår forskning som har påverkats av poststrukturella, posthumanistiska och postkoloniala strömningar. Det handlar om förändra attityder, normer som rör kvinnor och män, manligt och kvinnligt, maskulint och feminint.

Att tala om normkritik uppfattas ibland som en nervärdering av jämställdhetsarbete. Gäller inte jämställdhetsmålen längre? Ska vi inte ha några normer alls? Eller är ett normkritiskt förhållningssätt bara en ny norm, en normerande normkritik?

Normkritik handlar snarare om en utveckling av jämställdhets- och jämlikhetsarbetet. I dagens heterogena samhälle måste vi på ett helt annat sätt än tidigare räkna med att allt fler grupper som tidigare varit marginaliserade, stigmatiserade eller helt tystade själva kräver respekt och utrymme.

Vad är en norm?

Norm betyder rättesnöre eller regel. Det är en konvention eller praxis, det "normala" eller godtagna beteendet i en social grupp.

Normer är en ofrånkomlig del i all mänsklig gemenskap. Det är också därför vi kan ha svårt att tänka normkritiskt eftersom de normer vi fått med oss genom uppfostran

och vanor också omedvetet påverkar språkanvändning, omgivning och arbete. Normer och förgivettagna sanningar styr vårt sätt att tänka och handla. Med andra ord så utgör normer en grundpelare i individers människosyn och värderingssystem.

Olika typer av normer

Normer bildar normsystem som anger det normala mönster som individers handlingar bör överensstämma med. På så sätt upprätthåller normer gränser som skiljer den som tillhör från den som inte tillhör ett visst socialt sammanhang. Dessa handlingsutrymmen kan vara kulturellt, politiskt, ekonomiskt eller naturligt bestämda. Det finns med andra ord olika typer av normer.

Normer kan delas in i rättsliga, ekonomiska, moraliska, estetiska, tekniska, etc. Det finns normer på olika nivåer av samhället och de skiljer sig åt beroende på i vilket sammanhang de uppträder.

Normer är många gånger dolda, de kan vila på outtalade premisser och uttryckas som stereotypa påståenden om till exempel kvinnligt och manligt. Men det finns också inneboende förväntningar på vilket handlande som ska följa på detta. Kraven eller normen som omgivningen ställer kan personer också ställa på sig själv. Normen blir på så sätt en del av ens eget normsystem, den egna moralen. Det är det man menar med att normer internaliseras.

Normer och normbrott

Normer är dels ett redskap för att styra och kontrollera individer, grupper, organisationer och institutioner, dels ett verktyg för integration, sammanhållning och gemenskap.

Definitioner: norm/normbrytare

Norm = normal, privilegierad, subjekt

Normbrytare = onormal, marginaliserad, objekt

Anpassning till normen kan belönas genom bekräftelse och tillhörighet. Brott/avvikelse mot normen kan leda till negativa sanktioner i syfte att upprätthålla normen. Det kan vara skam, skuld, tystnad, uteslutning, stigmatisering, diskriminering, exkludering.

Eftersom normer skapas i olika maktrelationer så handlar det om tillhörighet och identifikation. Men också om skillnad och exkludering. Vissa normer skapas för den egna gruppen och andra för grupper man själv inte tillhör:

1. Symmetriska normer (konjunkta)

Vänder sig till alla deltagare i den egna gruppen. (Normens adressat och normens målgrupp sammanfaller), till exempel "det är fel att stjäla"

2. Asymmetriska normer (diskonjunkta)

Skapas för en grupp som man själv inte tillhör, till exempel "barn skall lyda sina föräldrar"

För att skapa normer för grupper vi själva inte tillhör måste vi ställa oss frågan: vem är den andra? Ett unikt jag kan bara finnas i förhållande till den andra och på så vis kan andras annanhet störa den egna självbilden. Normer skapar avvikelser och avvikelser skapar normen.

Makt och rättvisa

Makt och rättvisa är relationella begrepp präglade av sammanhang, situationer, aktörer och strukturer. Utan en strukturell syn på makt och dominans som processer snarare än fördelningsmönster är det omöjligt att se och förstå de dominansförhållanden och det förtryck som verkar i våra samtida välfärdssamhällen. Vi blir helt enkelt blinda inför den maktlöshet som drabbar andra. Den maktlösa får inte utrymme och möjligheter.

Makt är att kunna definiera andras gränser samtidigt som de egna gränserna beskyddas. Det som exkluderas är först och främst en markering av egna gränser, vad som är exklusivt för den egna gruppen. Genom utstötning av de andra sätter vi gränser för oss själva.

Uteslutning, marginalisering och diskriminering är inte en fråga om mänskliga rättigheter utan om rättvisa. Rättvisa handlar dels om att ha: fördelning av resurser, inkomster, ägodelar, saker som kan fördelas och ägas. Men också om att göra: rättigheter, möjligheter, självrespekt. Rättvisa är en relation, inte ett ting. Hinder för rättvisa är då dominans och förtryck.

Vad är makt?

En egenskap?

En relation?

En förmåga?

Användandet av en förmåga?

Något man har?

Något som utövas? Vem utövar i så fall makt; agenter (individuellt eller kollektivt), strukturer eller system?

Definitioner av makt

Foucault: en process

Gramsci: hegemoni som bygger på ömsesidighet

Habermas: kommunikativt handlande

Latour: när ett kollektiv handlar med framgång uppstår makt som kan stabiliseras

Bourdieu: ekonomisk och symboliskt kapital

Young: asymmetrisk ömsesidighet

Jämlikhet/jämställdhet

Jämställdhet, frihet, rättvisa, demokrati, lika värde och jämlikhet är normerande begrepp. Eftersom det politiska systemet är skapat för att representera det gemensamma intresset så är det speciellt inriktat på normproduktion. Många myndigheter arbetar med politiskt fattade beslut som handlar om jämlikhet, mångfald, lika värde, etc. Dessa politiska värderingar tar sin utgångspunkt i föreställningen om alla människors lika värde, i normsystem som FN:s deklaration om mänskliga rättigheter, i diskrimineringslagstiftningens sju diskrimineringsgrunder, och i de jämställdhetspolitiska målen. Vi kan enas om principen men ger dem olika innebörd och använder dem olika.

Vad är normkritik?

Ett normkritiskt förhållningssätt synliggör normerna och gör oss medvetna om de normer vi förhåller oss till. Det synliggör privilegier. Genom ett normkreativt förhållningssätt kan vi också undersöka vilka normer som inte fungerar exkluderande.

I ett normkritiskt förhållningssätt granskas och ifrågasätts normer som kan kopplas till olika typer av maktmissbruk: kränkningar, trakasserier, mobbing, diskriminering, vardagsrasism och negativ särbehandling. När vi granskar maktrelationer och maktfördelning får vi syn på vad eller vilka som ingår i normer och vilka som är normbrytare/avvikare. Målet med att arbeta normkritiskt är inte att kompensera tills avvikaren uppträder normalt. Snarare handlar det om att avmoralisera det sätt på vilket reglerna formuleras genom att visa på vilka olika variationer och behov som finns inom institutionen.

Den normkritiska granskningen handlar således både om att granska olika individers relationer till varandra men också normerande maktstruktur. Man kan normkritiskt granska ekonomiska, rättsliga, kulturella, politiska strukturer eller system och vi kan tala om vad en struktur eller ett systemperspektiv får för betydelse för individen. Genom att granska våra sociala och moraliska normer och de förväntningar som samhället har på individen kan vi synliggöra både integration och strukturell diskriminering. Genom att granska enskilda individers relationer till varandra kan vi synliggöra gemenskap men även stigmatisering, exkludering och trakasserier. Det handlar alltså inte bara om hur normer företräds utan hur normer framställs, hur de iscensätts i skrift, tal och bild och hur de företräds genom representation.

Det finns otaliga exempel på hur ojämställdhet, ojämlikhet och människors olika värde iscensätts. Ska vi i verkligheten kunna följa diskrimineringslagstiftningen måste vi granska normerna, inte avvikelserna. Genom en normkritisk granskning kan vi synliggöra inte bara medveten eller institutionaliserad diskriminering mellan individer utan hur dessa på ett övergripande plan samverkar i det strukturella förtrycket:

- Normer, sedvanor och symboler som aldrig ifrågasätts – förutsatt heterosexuellitet, leksaker och färger som delas upp enligt heterosexuell matris
- Föreställningar som ligger inbäddade i institutionaliserade regler och rutiner
- Att samhällseliga konsekvenser av dessa regler och rutiner är allmänt omfattande och åttlydda
- Omedvetna föreställningar och beteendemönster bland vanliga hyggliga medmänniskor, i medier och kulturella stereotyper

Kritisk reflektion handlar om förhållningssätt där vi särskådar det vi tar för givet. Detta innebär inte att våra föreställningar nödvändigtvis är fel. Det kan vara lika viktigt att övertyga oss om att vissa har giltighet.

Det är inte helt enkelt att inta ett normkritiskt perspektiv. Dels för att maktstrukturer stärker befintliga normsystem som vi antingen är inordnade i eller marginaliserade av. Dels för att vi som individer internaliserar normer. Om att vi vågar utmana kan en osäkerhet uppstå. Men den kan också användas och ge skjuts åt förändringsarbete.

Normer att granska

I ett normkritiskt perspektiv kan vi till exempel ifrågasätta och problematisera följande normer:

- Funktionsnorm
- Tvåkönsnorm
- Maskulinitetsnorm
- Heteronorm
- Vithetsnorm
- Åldersnorm
- Etnicitetsnorm
- Friskhetsnorm
- Hälsonorm

En normkritisk granskning av jämställdhetsmålen

Mattias Lundin, grundskollärare och universitetslektor i pedagogik, har listat sju processer som som man kan leta efter för att synliggöra heteronormen i ett visst material:

- Upprepad önskvärdhet
- Dikotomisering av kön
- Differentiering av sexualitet
- Positionernas hierarki
- Marginalisering
- Problematisering
- Personifiering

(Läs mer: Mattias Lundin, "Heteronormativitet- vad är det?" Elmeroth (red.), Normkritiska perspektiv – i skolans likabehandlingsarbete, Studentlitteratur, 2013, s. 63 ff.)

Vilka slutsatser kan då dras om processerna ovan appliceras på de jämställdhetspolitiska målen? Vilka är bakomliggande värderingar och normer synliggörs? Vad eller vilka exkluderas, marginaliseras, osynliggörs?

- Tydlig tvåkönsnorm – målen handlar om två kategorier: kvinnor och män, flickor och pojkar. Inga andra möjligheter är närvarande
- Tydlig heteronorm – målen bygger på en heteronormativ matris
- Normer om feminint och maskulint
- Monogam familjenorm
- Upprepad önskvärdhet – av tvåkönsnorm, heterosexualitet, feminitetsnorm/maskulinitetsnorm, familjenorm

Jämställdhetspolitiska målen

1. En jämn fördelning av makt och inflytande
Kvinnor och män ska ha samma rätt och möjlighet att vara aktiva medborgare och forma villkoren för beslutsfattande
2. Ekonomisk jämställdhet
Kvinnor och män ska ha samma möjligheter och villkor i fråga om utbildning och betalt arbete som ger ekonomisk självständighet livet ut
3. Jämn fördelning av det obetalda hem- och omsorgsarbetet
Kvinnor och män ska ta samma ansvar för hemarbetet och ha möjligheter att ge och få omsorg på lika villkor
4. Mäns våld mot kvinnor skall upphöra
Kvinnor och män, flickor och pojkar, ska ha samma rätt och möjlighet till kroppslig integritet

Om dokumentationen

Det här materialet togs fram vid en föreläsning om normkritik ledd av Berit Larsson, fil. dr. i genusvetenskap, Göteborgs universitet. Föreläsningen ägde rum under konferensen Jämställdhet 2.0 som anordnades av Nationella sekretariatet för genusforskning i Göteborg den 6 november 2014.